

Реалізація конституційних культурних прав та свобод людини і громадянина в контексті верховенства права

Микола МАЦЬКЕВИЧ,
кандидат юридичних наук, доцент,
докторант кафедри конституційного
та міжнародного права
Національної академії внутрішніх справ

23

Утвердження, забезпечення й захист конституційних прав та свобод людини й громадянина виступають базовою ідеєю формування правової системи і, зокрема, законодавства України. Визнання Основним Законом 1996 року людини, її життя і здоров'я, недоторканності та безпеки найвищою соціальною цінністю зумовлює особливий статус прав та свобод людини і громадянина, які покликані визначати зміст і спрямованість діяльності сучасної держави. За цих умов вона набуває відповідальності перед людиною, обов'язку з утвердження і забезпечення її прав та свобод, тобто ознак правової, демократичної, соціальної держави.

Однією з головних цілей розбудови України як правової держави та її незалежного розвитку є дотримання принципу верховенства права, втілення в реальне життя ідеалу «держава для людини», забезпечення прав та свобод кожного згідно з європейськими нормами і стандартами [15]. Для українського суспільства дедалі важливішим стає осмислення феномена верховенства права задля його утвердження в практичній дійсності як основи в забезпеченні й захисті конституційних прав та свобод людини і громадянина [12, с. 187].

Система таких прав та свобод в Україні передбачає, зокрема, і групу культурних прав та свобод, що гарантують духовний розвиток людини й допомагають кожному індивіду стати активним учасником політичного, духовного, соціального та культурного процесів. Загалом культурний розвиток — умова суспільного прогресу, а розроблення правових засад реалізації конституційних культурних прав та свобод потенційно сприяє зміцненню правопорядку та законності.

У зв'язку з цим виняткової актуальності набуває питання дослідження особливостей реалізації конституційних культурних прав та свобод людини і громадянина в контексті дії принципу верховенства права як наріжного для новітнього конституційного правопорядку в Україні. Для цього потрібно, по-перше, проаналізувати основні підходи до інтерпретації сутності верховенства права в сучасній вітчизняній юриспруденції; по-друге — дослідити зв'язок між верховенством права і правами та свободами людини (зокрема культурними); по-третє — розглянути потенціал використання принципу верховенства права, що може бути залучений під час реалізації конституційних культурних прав та свобод.

Права людини — один із найважливіших соціальних і політико-правових інститутів, що об'єктивно є мірилом досягнень суспільства, показником рівня його цивілізованості. І це зрозуміло, адже саме за допомогою цього

інституту особистість долучається до матеріальних і духовних соціальних благ, до механізмів влади, законних форм волевиявлення та реалізації власних інтересів. Широта амплітуди наданих прав впливає на ступінь досконалості самої особистості, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку. «Людський вимір», зрештою, є точкою відліку будь-яких перетворень, здійснюваних у суспільстві. Надзвичайно істотним надбанням цивілізації вважається саме принцип верховенства права [4, с. 24]. Він, разом із демократією та повагою до прав і свобод людини, — головні, основоположні ціннісні орієнтири європейської доктрини праворозуміння; це «три кити» європейської цивілізації, що створили фундаментальні засади взаємодії суб'єктів міжнародного, європейського та внутрішньодержавного права [12, с. 59].

До наукового обігу термін «верховенство права» ввів англійський громадський діяч і вчений Д. Гаррінгтон у 1656 році. У Новий час доктрину верховенства права обґрунтував класик англійської школи конституційного права професор А. Дайсі. Він уважав, що верховенство права наприкінці XIX століття означало, по-перше, абсолютне верховенство або перевагу загального права на протилегу впливу сваволі уряду; по-друге, рівність усіх перед законом або підпорядкованість усіх верств суспільства загальному праву, що застосовується звичайними судами; по-третє, конституційне право є не джерелом, а наслідком прав приватних осіб, які визначаються та захищаються судами [14, с. 75].

В Україні основні засади верховенства права закріплено в Основному Законі (ст. 8) і конкретизовано у правових позиціях Конституційного Суду України, в чинному законодавстві тощо [7, с. 7]. Водночас у нашій державі, правова система якої традиційно тяжіє до романо-германської правової сім'ї, верховенство права поки що приживається досить повільно. Тож, не применшуючи ролі засад правової держави, потрібно збагачу-

вати практичний і теоретичний потенціал верховенства права. На жаль, у вітчизняній юриспруденції немає достатньої кількості обґрунтованих концепцій і практик застосування верховенства права в різних сферах правового життя [3, с. 85].

У цьому контексті М. Козюбра слушно зазначає, що поняття «верховенства права» надзвичайно складне, багатоліке і багатогранне; його можна розглядати на різних логіко-правових рівнях. У верховенстві права переплітаються наукова істина та цінності добра і справедливості, досягнення правової теорії і практичний юридичний досвід, правові ідеї та здоровий глузд. Усе це робить означену категорію достатньо динамічною [11, с. 150].

Відповідно до позиції П. Рабіновича верховенство права як особливий соціальний феномен — це взаємозумовлене існування і взаємоузгоджена реалізація основоположних прав та обов'язків (тобто природних соціальних можливостей і потреб) людини, людських спільнот та об'єднань, а також усього суспільства загалом. При цьому вчений аргументовано додає, що наведене положення стосується і «природних» прав й обов'язків міжнародних спільнот, міжнародних об'єднань та людства в цілому [13, с. 22].

Згідно з міркуваннями О. Петришина принцип верховенства права доцільно аналізувати у двох аспектах. По-перше, в широкому значенні — як принцип правової організації державної влади в суспільстві, так би мовити, в сенсі «верховенства права над державою». Саме так цей принцип тлумачиться у правових системах, що склалися поза межами моделі правової держави, фактично замінивши її англомовною конструкцією верховенства (панування) права (з англ. — *rule of law*). По-друге, у вузькому розумінні — в контексті співвідношення однорідних правових категорій — права й закону — в системі регулювання суспільних відносин, їхньої ролі та місця в забезпеченні правопорядку, тобто в сенсі «верховенства права над законом» [8, с. 18–19].

На думку А. Колодія, принцип верховенства права у правовій державі визначає умови життєдіяльності всього соціального організму, тобто утворення, існування та функціонування державних органів і громадських організацій, соціальних спільнот, ставлення до них, а також взаємовідносин окремих громадян, а тому є базовим і має достатньо вагоме значення. Саме завдяки цьому він модифікується в різних сферах функціонування держави та права, наприклад, у правотворенні, правореалізації та правоохороні [6, с. 124, 188].

У свою чергу Н. Оніщенко зазначає, що верховенство права — це прояв загальнолюдських цінностей, вияв розвитку культури суспільства, зокрема правової; це головний засіб і мета суспільного поступу, своєрідна демонстрація етапів формування та еволюції правової системи. Адже саме правова система, її сутність і природа, її виміри як соціального феномена визначають взаємозв'язок таких понять, як право і порядок, право і свобода, право і відповідальність, право і рівність, право і справедливість [12, с. 22].

Особливий інтерес викликає позиція С. Головатого, який на підставі комплексного та ґрунтовного дослідження явища верховенства права як ідеї, наукової доктрини та юридичного принципу запропонував інтерпретувати термін «верховенство права» як такий, що придатний для передачі в узагальненому вигляді поєднання ідеалів і досягнутого на практиці юридичного досвіду щодо принципів, інститутів, механізмів і процедур, котрі є важливими для захисту особи від свавільної влади держави та надають їй можливість мати людську гідність [2, с. 37–38].

Водночас С. Погребняк цілком аргументовано зазначає, що принцип верховенства права є похідною всіх загальних засад права. Як ціннісний сплав ідей справедливості, рівності, свободи й гуманізму верховенство права формує відповідний образ правової системи та визначає умови, що дають змогу перетворити цей образ на реальність [10, с. 41]. При цьому вчений зауважує, що

доцільним є не протиставлення верховенства права в матеріальному та формальному розуміннях, а їх поєднання в концепцію, яка інтегрує різні цінності, котрі забезпечуються правом. Формальний аспект, що традиційно асоціюється з принципом законності, є лише першим рівнем ідеї верховенства права. У ширшому розумінні право має відповідати певним змістовим (матеріальним) критеріям, насамперед основоположним правам людини [10, с. 44].

На думку С. Погребняка, невідповідним під час характеристики принципу верховенства права є й наголос на правах людини. Передусім слід наголосити на тому, що права людини становлять невід'ємну складову права, його *raison d'être* (з фр. — *розумна основа*); їхнє існування поза правом і без права неможливе так само, як і саме право немислиме без прав людини. Це — явища однієї сутності. Система норм не може претендувати на статус права, якщо вона не гарантує свободу і рівність за допомогою прав людини та громадянина. За інших обставин вести мову про верховенство права безглуздо через відсутність самого права. Саме тому в юридичній літературі права людини традиційно розглядають у контексті принципу верховенства права і правової держави. Крім того, невід'ємні, невідчужувані права людини є найпредметнішою правовою характеристикою законів та інших нормативних актів, організації та діяльності держави. Це той бар'єр, який у державі, що претендує іменуватися демократичною і правовою, не можна подолати на власний розсуд завдяки діяльності ані законодавчої, ані виконавчої, ані судової влади [10, с. 48].

Як стверджує С. Головатий, практикою Європейського суду з прав людини доведено існування нерозривного зв'язку між принципом верховенства права та принципом прав людини. Європейська Конвенція з прав людини та практика Європейського суду з прав людини переконливо доводять необхідність прийняти за аксіому ідею невіддільності прав людини від верховенства права: без захищених прав людини не існує верховенства права, а без верховенства права неможливо досягти захищеності прав та основоположних свобод людини. Так само без верховенства права не можна не тільки уявити, а й досягти справжньої демократії [2, с. 28].

Під час 86-го пленарного засідання (25–26 березня 2011 року) Венеціанська комісія (Європейська комісія за демократію через право) схвалила спеціальну доповідь із верховенства права. У п. 41 документа зазначено, що наразі можливий консенсус щодо обов'язкових елементів поняття «верховенство права», зокрема, таких, як: 1) законність, включаючи прозорий, підконтрольний і демократичний процес уведення в дію норм права; 2) юридична визначеність; 3) заборона свавілля; 4) доступ до правосуддя, представленого незалежними та безсторонніми судами, включно з тими, що здійснюють судовий нагляд за адміністративною діяльністю; 5) заборона дискримінації та рівність перед законом; 6) дотримання прав людини [1, с. 177]. Останні лежать в основі величезного корпусу конституційних і законодавчих положень та судової практики і на національному, і на міжнародному рівнях. Дотримання верховенства права та прав людини не обов'язково є синонімічним. Але обидві концепції значною мірою збігаються між собою, а численна низка прав, закріплених у таких документах, як Європейська Конвенція з прав людини, також стосуються верховенства права — вочевидь вираженого чи обумовленого [1, с. 180].

У контексті реалізації прав особи верховенство права є лакмусовим папірцем відповідності того чи іншого державного утворення наявним демократичним стандартам. Дія принципу верховенства права має на меті встановлення певних меж діяльності держави в ім'я захисту прав людини, викорінення будь-якого свавілля. Власне, основоположні права та свободи людини визначають зміст і спрямованість розуміння верховенства права як доктрини, принципу та ідеалу.

Конституційне визнання людини та її прав найвищою цінністю в державі потребує створення умов, що забез-

печать безперешкодно реалізацію кожного суб'єктивного права. При цьому права особи в сучасному розумінні є відображенням природи їхнього носія – людини, у зв'язку з чим їх варто розглядати комплексно як цілісну, багатогранну та поліфункціональну категорію.

В юридичній літературі під культурними правами та свободами людини і громадянина розуміються можливості доступу особи до духовних цінностей свого народу та всього людства. У Конституції України цей різновид прав і свобод представлений правом на освіту (ст. 53), гарантуванням свободи літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захистом інтелектуальної власності, авторських, моральних і матеріальних інтересів громадян, що постають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності (ст. 54) [5, с. 199].

В інших наукових джерелах стверджується, що конституційні культурні (духовні) права та свободи людини і громадянина – це міра можливої поведінки або діяльності особи із задоволення своїх законних потреб у сфері освіти, літературної, художньої, наукової та технічної діяльності [9, с. 232]. До конституційних культурних прав та свобод належать право на освіту, творчість, користування результатами наукового прогресу, доступ до культурного життя, можливість розвитку національної культури, мови тощо.

Культурні права та свободи також закріплені на рівні ООН, на європейському рівні, на рівні конституцій і нормативно-правових актів багатьох країн. Наприклад, ст. 73 Основного Закону Республіки Польща забезпечує кожному свободу художньої творчості, наукових досліджень, а також публікацій їх результатів, свободу викладання та свободу користування надбаннями культури. Конституцією Російської Федерації гарантується свобода літературної, художньої, технічної та інших видів творчості, викладання; закріплюється охорона інтелектуальної власності законом; надається право на участь у культурному житті та користування закладами культури, на доступ до культурних цінностей [12, с. 245].

Беручи до уваги особливості конституційних культурних прав та свобод людини і громадянина, правове регулювання їхнього змісту та реалізації має певну специфіку, обумовлену передовсім юридичною природою конституції як основного закону держави. Незважаючи на те, що Конституція України містить норми права прямої дії, вона насамперед покликана закріплювати вихідні, принципів положення, що стосуються врегулювання окремих суспільних відносин або їх певних груп. Для забезпечення реалізації функцій Основного Закону його норми конкретизовано в інших актах системи законодавства України.

Не можна стверджувати, що зміст або процесуальні питання реалізації конституційних культурних прав та свобод зовсім не знаходять свого відображення в чинному законодавстві. Однак рівень такого відображення різний. Так, серед конституційних культурних прав та свобод людини і громадянина найбільш змістовно і процесуально деталізованим у законодавстві є право на освіту (ч. 1 ст. 53 Конституції України). Конкретні варіанти можливої поведінки, що входять до змісту цього комплексного права, умови і процедури їх реалізації докладно розроблено в низці законів і підзаконних нормативно-правових актів. Водночас зміст і процедури реалізації закріпленої в ч. 1 ст. 54 Конституції України свободи літературної, художньої, наукової і технічної творчості в чинному законодавстві деталізовано значно менше.

Однак відповідно до принципу верховенства права відсутність у чинному законодавстві конкретизації конституційних прав та свобод не може бути основою для відмови в судовому захисті дій особи, спрямованих на реалізацію таких прав. Виходячи з цього, безпосередня реалізація конституційних культурних прав та свобод, що не знайшли належної конкретизації в чинному законодавстві, так само правомірна, як і здійснення тих конституційних прав та свобод, що належно змістовно і процесуально деталізовано в на-

явних нормативно-правових актах. Проте необхідно констатувати, що відсутність такої деталізації може потенційно створити труднощі в реалізації конкретного конституційного культурного права та свободи людини і громадянина. Тож сьогодні важливе значення має активізація роботи на цьому напрямі.

Конкретизація конституційного культурного права (свободи) може здійснюватися як до всього його змісту в цілому, так і до окремих варіантів можливої поведінки. Крім того, слід зважати й на те, що зміст кожного конституційного культурного права (свободи) може деталізуватися в різних галузях законодавства. Так, окремі аспекти змісту і процесу реалізації комплексного права на освіту конкретизуються в нормах конституційного, адміністративного, трудового, фінансового та інших сферах законодавства.

Отже, верховенство права має основоположну, спільну для всіх європейців мету – скеровувати і стримувати здійснення демократичної влади. В українських реаліях верховенство права – це самостійний правовий механізм, який дістав офіційне юридичне визнання та практичне втілення, і має на меті захист конституційних прав та свобод людини (зокрема культурних), виходячи насамперед із засад справедливості, моральності, рівності. Цей механізм, окрім інших елементів, включає також Конституцію та закони України, які складають його нормативну частину.

Повага до конституційних культурних прав та свобод людини і громадянина, їх дотримання та захист розглядаються як універсальний ідеал, основа прогресивного розвитку, передумова стабільності українського суспільства. Коли нормативні акти не містять норм для регулювання культурних відносин, під час реалізації конституційних культурних прав та свобод прямо (безпосередньо) може бути застосований принцип верховенства права. Тож постає потреба застосування і загальних принципів права (засад природного права), що відповідають демократичним стандартам. ▢

Джерела

1. Державний суверенітет і правова держава / Віче. – 2010. – № 16. – С. 3.
2. Верховенство права (доповідь, схвалена Венеціанською комісією на 86-му пленарному засіданні 25–26 березня 2011 р.) / Право України. – 2011. – № 10. – С. 168–184.
3. Головатий С. П. Верховенство права: ідея, доктрина, принцип: Автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». – К., 2008. – 44 с.
4. Кампо В. Українська доктрина верховенства права: проблеми становлення і розвитку // Проблеми сучасного українського конституціоналізму: зб. наук. праць. На пошану першого Гол. Коституц. Суду України, проф. Леоніда Юзькова / Заг. ред. А. Стрижак, В. Тацій; упоряд. В. Бринцев, В. Кампо, І. Стецюк. – К., 2008. – С. 85–100.
5. Козюбра М. Права людини і верховенство права / Право України. – 2010. – № 2. – С. 24–35.
6. Колодій А. М. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: Підруч. / Колодій А. М., Олішник А. Ю. – К.: Правова єдність, 2008. – 350 с.
7. Колодій А. М. Принципи права України. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.
8. Оніщук М. Верховенство Конституції України як засадничий принцип правової держави / Віче. – 2010. – № 18. – С. 6–7.
9. Петришин О. В. Верховенство права в системі дії права // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 100. – С. 18–30.
10. Погорілко В. Ф. Конституційне право України: Підруч. / Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л.; За заг. ред. проф. В. Л. Федоренка. – 3-тє вид., перероб.; передмова проф. В. В. Коваленка. – К.: КНТ; Ліра-К, 2011. – 532 с.

10. *Погребняк С.* Основні вимоги, що впливають із принципу верховенства права / Вісник Академії правових наук України. — 2007. — № 4. — С. 41–53.

11. *Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т.* — Х.: Право, 2008. — Т. 1. Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / За заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — 726 с.

12. *Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: у двох книгах / За заг. ред. Ю. С. Шемшученка.* — Книга перша: Верховенство права як принцип правової сис-

теми: проблеми теорії / Відп. ред. Н. М. Оніщенко. — К.: Юридична думка, 2008. — 344 с.

13. *Рабінович П.* Верховенство права як соціально-природний феномен (контури ідеалу) / Право України. — 2010. — № 3. — С. 19–23.

14. *Таманага Б.* Верховенство права: історія, політика, теорія / Пер. з англ. А. Іщенко. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — 208 с.

15. *Шемшученко Ю.* Державний суверенітет і правова держава // Віче. — № 16. — 2010. — С. 2–3.

Ефективні технології соціального проектування: динаміка змін

Володимир ШЕДЯКОВ,
доктор соціологічних наук,
доцент, головний науковий співробітник
Національного інституту стратегічних досліджень

Світова криза формує передумови та вимоги не тільки технологічного і структурно-економічного оновлення, а й переформатування політичної реальності, надає можливість здійснення передових трансформацій.

Перший історичний вибір сьогодення: нація — творець або споживач, другий — самоцінність народу або його існування як світової обслуги. Саме від цього залежать пріоритети розвитку, вимоги до якості вирішення окремих питань, обмеження та підходи.

Водночас від обраних засобів залежатиме реально досягнута мета. До того ж в умовах змін у тенденціях розвитку наш ресурс, стратегія й тактика дій зобов'язані бути мобільними, гнучкими, сприйнятливими до всього передового, здатними до різноманітних форм прогресу. Шляхи забезпечення успіху є вельми різноманітними та самобутніми.

Отже, існує переплетення чинників (і відповідних процесів) збереження національної ідентичності регулятивно-організаційних форм і господарських структур — і не обмежених державними кордонами варіантів розвитку в реалізації стратегічних парадигм у конкурентній боротьбі, діапазон яких впливає на розуміння форм забезпечення національних інтересів у світі сьогодення.

Тож ефективним є аналіз логіки появи, ідеї певної інституції або механізму, а не автоматичне запозичення вдалої в конкретному середовищі схеми. І питання не в тому, як «ліквідувати відставання» в чомусь, а в тому, як «зберегти та наростити наявні переваги», сконцентрувати ресурси та маневрувати ними, підтримуючи «точки подальшого зростання» [1–3]. Безперечно, завдання соціальних технологій — надати інструментарій та методологію сприйняття, передбачення та трансформацій практики.

Світовий досвід уже наочно продемонстрував, що для ефективного функціонування національне господарство потребує створення адекватної інституційної бази у формі системи прав власності, юридичних

інститутів, політичних механізмів ухвалення рішень — усього того, що прийнято називати громадянським суспільством і що формує необхідне середовище для функціонування ринкових агентів. У глобалізованому світі часто саме структурно-організаційні особливості (за балансу економічної свободи та державного регулювання) стають чинниками, які визначають конкурентоспроможність країни. Утім, у теперішніх умовах не варто орієнтуватися на універсальні рецепти та елементарне розв'язання проблем.

Наше майбутнє може стати аж ніяк не часом високої культури, сильних національних ринків і гнучких силових структур, а передусім періодом поп-культури (зокрема й наукової), високотехнологічної зброї та наднаціональних маніпуляцій на глобальних ринках. Уже сьогодні по-новому складаються колізії між олігархією (промисловою та фінансовою), глобальними й національними ринками, лідерами та аутсайдерами.

Що далі відходять від аграрного укладу держави-лідери, то сильніше вони зацікавлені в його консервації в національних господарствах інших країн. Крім кінця держави в звичному раніше вигляді, крім кінця релігії як ефективного й адекватного засобу світоустрою, настає кінець політики знову-таки в її сучасній формі. На зміну державі-полісу приходять наддержави-мегаполіси. На зміну ідеологічній політиці приходять технологічна мегаполітика. Змінюється масштаб завдань та їхня якість. У цій ситуації нібито теоретично ангажовані проблеми обертаються своїми практичними боками, пов'язаними з намаганням вирішення завдань озброєння нашої держави досконалішим апаратом вивчення міжнародних зв'язків і впливу на тенденції, що не тільки вже реалізуються, а й щойно зароджуються [4].